

Jerzy Bartkowski

Tradycja zaborów a współczesne zachowania społeczne w Polsce*

Uwagi wstępne

[...] Granice dawnych zaborów czy granica Ziemie Odzyskane–ziemie „dawne” wciąż stanowią o zasięgu wielu zjawisk kulturowych w Polsce, szczególnie na obszarach wiejskich. Plastycznie to ukazuje *Atlas demograficzny i społeczno-zawodowy obszarów wiejskich w Polsce*¹. Regiony historyczne Polski wciąż cechują się odmiennością krajobrazów kulturowych². Na zbieżność z tradycjami historycznymi rozkładów preferencji politycznych w Polsce po 1989 roku wskazywały prace Bivanda, Florczyka i Żukowskiego, Raciborskiego i Zaryckiego³.

Dawne granice nadal trwają w świadomości mieszkańców terenów, przez które przebiegały. Jej współczesne, społeczne istnienie w południowej Wielkopolsce pokazała praca Schmidta⁴. Na Górnym Śląsku żywa jest „linia Brynicy”, oddzielająca Górny Śląsk i Zagłębie Dąbrowskie. Badania Holzera ukazały trwałość zróżnicowania społecznego w dwu częściach miasta powstałego przez połączenie sąsiednich jednostek na granicy zaborów pruskiego i rosyjskiego⁵. Le-

Za: Jerzy Bartkowski, *Tradycja zaborów a współczesne zachowania społeczne w Polsce*, w: Joanna Kurczewska (red.), *Oblicza lokalności. Tradycja i współczesność*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2004, s. 267–302.

* Artykuł przygotowany na podstawie własnych badań terenowych i innych danych. Zob. J. Bartkowski, *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2003.

¹ B. Andrychowicz i in. (red.), *Atlas demograficzny i społeczno-zawodowy obszarów wiejskich w Polsce*, TRWIR, Polskie Towarzystwo Demograficzne, Warszawa 1995.

² M. Sobczyński, *Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski*, Wydawnictwa IGiPZ PAN, Warszawa 1993.

³ R. Bivand, *Return of the New: The Regional Imprint of the 1993 Parliamentary Elections in Poland*, „European Urban and Regional Studies” 1994, nr 1; A. Florczyk, T. Żukowski, *Nowa geografia polityczna Polski*, w: L. Kolarska, P. Łukasiewicz, Z. Rykowski (red.), *Wyniki badań – wyniki wyborów 4.06.1989*, Ośrodek Badań Społecznych, Warszawa 1990; J. Raciborski, *Polskie wybory*, Scholar, Warszawa 1997; T. Zarycki, *Nowa przestrzeń społeczno-polityczna Polski*, EIRRiL, Warszawa 1997.

⁴ J. Schmidt, *Stereotyp i granica*, Wyd. Eco, Międzychód 1997.

⁵ J. Holzer (red.), *Pozostałości granicy rozbiorowej w świadomości i kulturze materialnej ludności gminy Gohub-Dobrzyń*, UW, Warszawa 1980.

wenstein i Pawlik, w badaniach zrealizowanych już po 1989 roku, stwierdzili wpływ granicy Ziem Odzyskanych na różnice między wioskami należącymi do tej samej gminy⁶. W 2001 roku zróżnicowania kulturowe, związane z różnicami pochodzenia mieszkańców powiatu bieszczadzkiego odegrały rolę w jego podziale na dwie jednostki.

Najnowsza historia Polski wywarła trwały wpływ na różnice rozwoju społeczno-ekonomicznego i zasób kapitału społecznego mieszkańców poszczególnych regionów. Ich bezpośrednią przyczyną były różnice w poziomie rozwoju ekonomicznego i odmienności systemów politycznych każdego z krajów zaborczych. Czas zaborów przypadł na wrażliwy okres dla formowania się nowoczesnych społeczeństw – ich modernizację, oznaczającą dla mas ludzi wystawionych na jej wpływy, przymusową adaptację do nowych wzorów zachowania. W naszym kraju niebagatelną rolę w wytworzeniu tych odrębności odegrały praktyki przystosowawcze społeczeństwa do specyfiki reżimu politycznego każdego z państw zaborczych⁷. W wielu przypadkach okres zaborów stał się swoistą szkołą życia społecznego i politycznego dla zbiorowości regionalnych, a trwały jego wpływ wystąpił dopiero później. Dla społeczności lokalnych Ziem Zachodnich i Północnych formacyjne znaczenie miało zderzenie się kultur grup migrantów i ich wymuszona adaptacja do nowych warunków życia i pracy w warunkach rzeczywistości powojennej⁸.

Celem tej pracy jest weryfikacja hipotezy o istnieniu odrębności regionów kulturowych, mających genezę w ich historii. Stara się ona wykazać, że takie różnice istnieją, mają trwały charakter i wywierają znaczący wpływ także na nowe zjawiska, które pojawiły się po 1989 roku. Praca ta jednak nie stawia tezy, że zróżnicowanie historyczne jest podstawową determinantą, różnicującą zachowania społeczne w dzisiejszej Polsce. Jest to jednak czynnik, którego nie można pominąć w analizach zjawisk społecznych, szczególnie na szczeblu lokalnym.

Praca ta skupia się na trzech głównych aspektach współczesnych różnic regionalnych – więzi lokalnej i religijnej, bardziej typowej dla gmin galicyjskich i Górnego Śląska, na zachowaniach proekonomicznych, które wyróżniają Wielkopolskę z Pomorzem wraz z Ziemią Zachodnią i Północną, i na adaptacji do demokracji lokalnej, lepiej wykorzystywanej przez gminy w regionach o wyż-

⁶ B. Lewenstein, B. Pawlik, *Dawność i terażniejszość w życiu dwóch wiosek*, w: B. Lewenstein, B. Pawlik (red.), *A miało być tak pięknie*, Wyd. UW, Warszawa 1994.

⁷ Wskazuje na to uwagę Wapiński, *Regionalizm – doświadczenie z przeszłości [od schyłku wieku XIX po rok 1936]*, w: M. Latoszek (red.), *Regionalizm jako folklorizm. ruch społeczny i formuła ideologiczno-polityczna*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1993; tenże, *Polska i małe ojczyzny Polaków*, Ossolineum 1994.

⁸ J. Burszta, Z. Jasiewicz, *Zderzenie kultur na Ziemiach Zachodnich i Północnych w świetle materiałów ze wsi koszańskich*, „Polska Sztuka Ludowa” 1962, nr 4.

szym kapitale zbiorowym. To zróżnicowanie jest bardziej widoczne na obszarach wiejskich, stąd przedstawione dane statystyczne będą się opierały głównie na estymacjach dla tego poziomu. W prezentacji danych nacisk położono na wykazanie ich historycznej genezy, na formę, w jakiej one współcześnie występują, jak też na ich potwierdzenie zarówno przez wskaźniki zachowań, jak i zjawiska należące do sfery świadomości społecznej. W podsumowaniu zostaną zaproponowane wyjaśnienia możliwych przyczyn trwałości zjawisk w Polsce.

Więź lokalna

[...] Różnice dróg powstawania społeczności lokalnych we współczesnej Polsce prowadzą do hipotezy o dużym regionalnym zróżnicowaniu więzi lokalnej w naszym kraju. Powinny się zaznaczyć różnice między Ziemią Zachodnią i Północną a pozostałym terytorium kraju. Ale i ten obszar Polski jest od tej

Tabela 1. Lokalizm w regionach

Region	1	2	3	4	5	6
Kongresówka	74,81	86,31	64,31	69,58	16,8	5,16
Galicja	80,93	91,72	76,11	76,90	24,8	5,27
Wielkopolska i Pomorze	44,46	66,41	53,29	56,40	14,5	4,83
Górny Śląsk	–	–	68,76	65,86	35,6	4,53
Ziemia Zachodnia i Północna	–	–	41,26	44,01	14,1	4,76
F Snedeckora	220,3	134,2	49,81	838,1	12,1	10,9
Poziom istotności	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Typ danych ⁸	P	P	W	G	W	W

^a W analizach tych estymacje wartości wskaźników dla regionów opierają się na danych zagregowanych. Poziom agregacji wywiera wpływ na efektywność estymacji wartości średniej i wariancji, a tym samym na zdolność różnicującą testów istotności. Z tego względu w tabelach tej pracy jest podawany poziom agregacji danych.

Oznaczenia: G – wartości średnie dla gmin, P – wartości średnie dla powiatów, W – wartości średnie dla województw, Diec – wartości średnie dla diecezji, 1 – urodzeni gmina pobytu (w %), 1921, gminy wiejskie, 2 – urodzeni powiat pobytu (w %), 1921, gminy wiejskie, 3 – zamieszkali od urodzenia (w %), 1978, gminy wiejskie, 4 – zamieszkali od urodzenia (%), 1988, gminy wiejskie, 5 – bardzo duże zadowolenie z zamieszkania w miejscowości (w %), dane skumulowane, PGSS, 1992-97, mieszkańcy wsi, N=3218, 6 – ważność sąsiadów, skala 1 (nieważna) do 7 (bardzo ważna) PGSS, 1992-97, mieszkańcy wsi. N=3218. Źródła: *Spisy powszechne GUS* z 1921, 1978 i 1988¹⁰ i PGSS¹¹.

strony wewnętrznie zróżnicowany. Więź lokalna nie jest efektem samej historycznej metryki społeczności lokalnej, ale jest także ściśle związana z innymi ty-

pami więzi: religijną i sąsiedzką. Tam jej należy oczekiwać, gdzie występują zasiedziałe wspólnoty, więzi sąsiedztwa są znaczące, a ze swej strony wzmacnia je silna więź parafialna. Jej wskaźnikami mogą być zarówno obiektywne zjawiska, jak mobilność przestrzenna czy subiektywne deklaracje przywiązania do społeczności lokalnej i siły więzi sąsiedzkiej, ale i określone społeczne konsekwencje silnej lokalnej kontroli społecznej.

Najkorzystniejsze podstawy więzi lokalnej występują w południowo-wschodniej części Polski. Gminy galicyjskie cechują się najwyższym odsetkiem zamieszkałych od urodzenia, ich mieszkańcy deklarują wysoki stopień zadowolenia z miejsca zamieszkania, a ich sąsiedzi mają dla nich o wiele większe znaczenie (tab. 1). Wysokie wskaźniki zasiedzenia lokalnych wspólnot są na tym obszarze widoczne dla całego okresu, dla którego istnieją odpowiednie dane. [...]

[...] Więź religijną trudno jest w praktyce oddzielać od innych form więzi lokalnej. Tam gdzie napotykaemy silną religijność, możemy zarazem zakładać silną więź lokalną. [...]

W Polsce najbardziej religijni są mieszkańcy gmin Galicji i Górnego Śląska. W obu regionach mamy wyższy poziom uczestnictwa w praktykach religijnych, wyższą deklarowaną religijność, większą społeczną bliskość wobec instytucji Kościoła i jego większe znaczenie dla życia parafian. Potwierdzają to mierniki obiektywne i subiektywne, czy dane o społecznej roli parafii. W gminach galicyjskich większe jest uczestnictwo we mszach świętych, więcej księży przypada na mieszkańca, a w diecezjach galicyjskich rodzi się więcej powołań. Mieszkańcy regionu nadają większą wagę religii i deklarują wyższe zaufanie do Kościoła, zarazem życie parafialne jest bogatsze, a parafia częściej niż gdzie indziej jest ośrodkiem lokalnego życia społecznego i ogniskiem aktywności kulturalnej. Ukazuje się tam więcej lokalnych pism kościelnych – parafialnych, dekanalnych i diecezjalnych.

Podobnie jest na Górnym Śląsku, choć jest to słabiej widoczne przez wpływ urbanizacji. Zwraca uwagę duża rola stowarzyszeń religijnych na tym terenie (tab. 2). W wyborach lokalnych, szczególnie w gminach Górnego Śląska, pojawia się więcej kandydatów określających swój komitet jako parafialny, chrześcijański, katolicki czy prorodzinny (4,6% w okręgach proporcjonalnych wobec średniej 1,8% dla kraju w wyborach 1998 roku). Na tym też terenie partie chadeckie mogą zawsze liczyć na poparcie wyższe od średniej dla kraju. [...]

¹⁰ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 IX 1921 r; Miejsce urodzenia*, GUS, Warszawa 1926; *Narodowy Spis Powszechny z dn. 7. 12. 1978. Migracje ludności*, GUS, Warszawa 1981; A. Rosner, L. Frenkel (red.), wyd. cyt.

¹¹ B. Cichomski, PGSS, Warszawa 1999.

Tabela 2. Życie religijne w regionach

Region	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Kongresówka	4,84	5,53	47,45	42,84	9,94	9,94	37,88	28,15	54,6	6,04
Galicja	7,70	8,75	71,11	63,15	8,51	10,02	29,25	37,62	63,8	6,24
Wielkopolska i Pomorze	7,49	5,61	59,78	48,25	8,26	7,75	28,06	26,91	51,2	5,87
Górny Śląsk	3,83	4,10	57,33	50,18	26,92	16,47	56,53	31,98	55,6	5,77
Ziemie Zachodnie i Północne	–	4,83	43,60	41,13	9,70	–	26,13	19,96	52,5	5,74
F Snedeckora	11,4	22,6	9,33	10,1	2,27	0,27	2,04	6,81	4,86	11,8
Poziom istotności	0,000	0,000	0,000	0,000	0,060	0,893	0,126	0,000	0,001	0,000
Typ danych	Diec	W	Diec	Diec	G	Diec	Diec	G	W	W

Oznaczenia: patrz tab. 1.

1 – księży wśród 10 tys. parafian, 1937, 2 – księży wśród 10 tys. mieszkańców, 1988, 3 – uczestnicy niedzielnej mszy w diecezji (w %), 1980–89, 4 – uczestnicy niedzielnej mszy w diecezji (w %), 1992–99, 5 – organizacja religijna w gminie (w %), system Jawor, 1995, 6 – tercjarze na 1000 wierzni, 1937, 7 – Trzeci Zakon w parafii (w %), 1984, 8 – parafie – ośrodki aktywności kulturalnej (w %), 1995, 9 – deklaracja pełnego zaufania do Kościoła katolickiego (w %), PGSS 1992-97 (dane skumulowane, mieszkańcy wsi, N=3218), 10 – ważność religii i kościoł – skala 1 (nieważna) do 7 (bardzo ważna), PGSS 1992-97 (dane skumulowane, mieszkańcy wsi, N=3218). Źródła: *Roczniki statystyczne religii i Kościoła* i PGSS¹⁵.

Zróznicowanie regionalne widoczne jest w natężeniu przestępstw i patologii w Polsce (tab. 3). Regiony o wyższej religijności i zarazem, jak można sądzić, większej sile instytucji związanych z tradycyjnymi społecznościami lokalnymi, jak rodzina i sąsiedztwo, cechują się jednocześnie niższą stopą przestępczości. Podobne zjawiska można zaobserwować w odniesieniu do rozwodów, urodzeń pozamałżeńskich, wczesnego macierzyństwa i samotnych matek z dziećmi. Niektórzy autorzy wskazują, że wyższa tolerancja wobec nietrwałości małżeństwa czy urodzeń pozamałżeńskich u mieszkańców Ziemi Zachodnich i Północnych ma swą genezę w konsekwencjach masowych migracji wojennych i drogi, jaką wielu z jej mieszkańców musiało przebyć. Spowodowało to rozdział rodzin, zaginięcie lub długotrwałą nieobecność partnerów życiowych¹⁹.

¹⁵ Tamże; *Kościół katolicki w Polsce 1918–1990*, GUS, Warszawa 1991; *Kościół i religijność Polaków 1945–1999*, ks. W. Zdaniewicz (red.), ISKK, Warszawa 2000; M. Pirożyński, S. Szczech, *Rocznik statystyczny Kościoła katolickiego w Polsce*, Lublin 1938. Dane o aktywności kulturalnej parafii za T. Kostyrko (red.), *Kultura polska 1989–1997*, Instytut Kultury, Warszawa 1997.

¹⁹ Z. Jasiewicz, *Rodzina wiejska na Ziemi Lubuskiej*, Warszawa 1977.

Tabela 3. Przestępczość w regionach

Region	1	2	3	4	5	6	7	8
Kongresówka	107,81	0,91	-9,91	-6,60	-12,55	13,66	5,53	2,07
Galicja	156,76	-4,27	-17,56	-12,62	-7,92	-10,27	-42,05	-6,50
Wielkopolska i Pomorze	207,20	2,85	-34,20	-33,34	-15,01	-16,60	-24,97	-4,77
Górny Śląsk	127,47	-13,00	-27,02	-33,30	-21,82	-88,71	-137,44	-43,90
Ziemie Zachodnie i Północne	–	5,73	38,05	33,98	27,30	-1,48	33,80	5,40
F Snedecora	3,02	1,33	4,29	3,31	6,93	4,57	6,88	4,41
Poziom istotności	0,103	0,330	0,001	0,050	0,003	0,004	0,000	0,004
Typ danych	W	W	W	W	W	W	W	W

Oznaczenia: patrz tab. 1.

1 – kradzieże na 10 tys. mieszkańców, 1938, 2 – skazani na 10 tys. mieszkańców, 1948, reszta z regresji jednozmiennowej (do obliczeń zostały wykorzystane reszty z regresji z opuszczeniem danego przypadku. Przy małej liczbie przypadków standardowa procedura może zaniżać wielkość odchylenia do średniej nietypowego przypadku), zmienna niezależna urbanizacja, 3 – przestępstwa na 10 tys. mieszkańców, 1954, reszta z regresji jednozmiennowej, zmienna niezależna urbanizacja, 4 – przestępstwa na 10 tys. mieszkańców, 1958, wieś, reszta z regresji jednozmiennowej, zmienna niezależna urbanizacja, 5 – kradzieże na 10 tys. mieszkańców, 1958, reszta z regresji jednozmiennowej, zmienna niezależna urbanizacja, 6 – przestępstwa na 10 tys. mieszkańców, 1989, reszta z regresji jednozmiennowej, zmienna niezależna urbanizacja województwa, 7 – przestępstwa na 10 tys. mieszkańców, 1996 – reszta z regresji jednozmiennowej, zmienna niezależna urbanizacja, 8 – kradzieże mienia prywatnego na 10 tys. mieszkańców, 1996, reszta z regresji jednozmiennowej, zmienna niezależna urbanizacja. Źródła: *Roczniki statystyczne* i *Atlas przestępczości*²⁰.

Współwystępowanie większej integracji społecznej i słabszej przestępczości jest także charakterystyczne dla Górnego Śląska. Ulega to jednak pewnej kontaminacji przez przemysłowy charakter tego regionu. Widoczne jest więc dopiero wtedy, gdy się porówna wartości wskaźników tych zjawisk z wielkościami oczekiwanyymi na podstawie poziomu urbanizacji i uprzemysłowienia. Taki charakter odrębności regionu ukazuje analiza reszt z regresji liniowej przestępczości ze zmienną niezależną odsetek zamieszkałych w mieście w danym województwie. Jest to nadwyżka lub niedomiar danego zjawiska w stosunku do wartości przewidywanych na podstawie poziomu urbanizacji (patrz tab. 3).

Lokalna więź społeczna nie jest równo rozłożona w naszym kraju. Niższą integracją społeczną cechują się ziemie zachodnie. Na tym terenie słabsza jest więź sąsiedzka i więź mieszkańców z miejscem zamieszkania, wyższe jest natę-

²⁰ *Mały rocznik statystyczny 1939*, GUS, Warszawa 1939; *Rocznik statystyczny* GUS, Warszawa 1948; 1956; 1959; *Rocznik statystyczny województw 1995*, GUS, Warszawa 1996. A. Siemaszko, B. Gruszczyńska, M. Marczewski, *Atlas przestępczości*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1999.

zenie patologii społecznych. Wprawdzie gminy Polski centralnej także się cechują słabszą więzią w społeczności gminnej, ale ma to inny charakter. Gmina wiejska na tym terenie jest słabiej zintegrowana w jedną całość, a jako jednostka identyfikacji rywalizuje nie zawsze zwycięsko z miejscowością zamieszkania. Dla gmin wielkopolskich znacząca jest duża rola tożsamości regionalnych, o szerszej lub węższej podstawie. Gminy galicyjskie wyróżniają się siłą integracji społecznej, zasiedzeniem mieszkańców, znaczeniem zbiorowości sąsiedzkiej w życiu ich mieszkańców i siłą tradycyjnej religijności. Jest to wzmacniane przez charakter sieci osadniczej i nakładanie się podziałów administracyjnych i religijnych, a także większą ciągłość podstawowych struktur administracyjnych, jak gmina. Znaczna część tej charakterystyki jest wspólna dla gmin górnośląskich. Jednak jest to słabiej widoczne z powodu przemysłowego i zurbanizowanego charakteru regionu.

Regionalne zróżnicowanie przedsiębiorczości

Regionalne zróżnicowaniu postaw ekonomicznych to jeden z bardzo silnie zakorzenionych stereotypów. [...] Występowanie lub brak takich cech ściśle wiąże się z historią regionów, szczególnie z okresem przełomu XIX i XX w. Topolski, w monografii województwa poznańskiego, umieścił prace pod znamienym tytułem – *Historyczne determinanty współczesnego stanu gospodarki i społeczeństwa*²². Przystwojenie w skali masowej pod koniec XIX w. i na początku XX w. „cnót mieszczańskich” miało kluczowe znaczenie dla tej zbiorowości w jej strategii oporu ekonomicznego i rywalizacji ekonomicznej z państwem pruskim. [...] Tendencja do oszczędzania utrzymuje się w tym regionie trwale od momentu uformowania się tej cechy pod koniec XIX wieku. Dostępne dane z okresu przedwojennego i z okresów późniejszych wskazują na znaczące różnice regionalne w zakresie skłonności do oszczędzania. Mieszkańcy zaboru pruskiego, szczególnie właściwa Wielkopolska, wyróżniali się zawsze wśród mieszkańców naszego kraju wyraźną skłonnością do oszczędzania. W bankach gromadziły się wyższe kwoty oszczędności, a wkłady oszczędnościowe przypadające na mieszkańca były większe. Na tym terenie zawsze była gęstsza sieć instytucji bankowych, szersza jest sieć kas zapomogowo-oszczędnościowych, jak i bardziej masowe korzystanie z różnych form operacji finansowych, jak czeki i kredyty, a współcześnie konta i karty.

²² J. Topolski, *Historyczne determinanty współczesnego stanu gospodarki i społeczeństwa*, w: R. Domański, S. Kozarski (red.), *Województwo poznańskie*, PWN, Warszawa 1986.

W okresie 1925–1990 wyraźna jest wyższa tendencja do gromadzenia oszczędności w województwach i powiatach zlokalizowanych na obszarze zaboru pruskiego (tab. 4). [...]

Tabela 4. Oszczędności indywidualne w regionach

Region	Wkłady oszczędnościowe w złotych na mieszkańca						
	1925	1937	1960	1969	1977	1988	1990
Kongresówka	1,00	10,91	429,94	1930,17	8836,1	54034	482237
Galicja	5,62	21,65	367,78	2224,53	7308,8	38005	410078
Wielkopolska i Pomorze	13,09	50,42	629,40	2624,63	10478,0	58914	554733
Górny Śląsk	4,71	–	506,76	2783,47	9106,0	58474	533490
Ziemie Zachodnie i Północne	–	–	523,62	3184,64	10784,2	58567	506356
F- Snedekora	94,1	–	1,32	10,16	3,51	4,88	0,356
Poziom istotności	0,000	–	0,317	0,000	0,014	0,002	0,838
Typ danych	W	W	W	P	W	W	W

Oznaczenia: patrz tabela 1.

Źródła: Dane GUS²⁵. Dla roku 1925 suma wkładów w PKO i spółdzielniach kredytowych.

Dane dla 1937 roku dla województw zaboru pruskiego łącznie.

Badacze wskazują na jeszcze inny aspekt wyższej racjonalności w zachowaniach gospodarstw domowych tego regionu. Wykorzystywanie dochodów wyraża się nie tylko w oszczędnościach, ale i w racjonalnym inwestowaniu posiadanych zasobów w różne dobra. Otóż region ten, nie przodując w dochodach, cechuje się i cechował się wysokim wyposażeniem gospodarstw domowych w dobra trwałe. Wskazywała na to Szulc²⁷. Obecnie jest to obserwowalne w wyposażeniu gospodarstw w samochody. W 1998 roku w województwach regionu było ich 264,33 na tysiąc mieszkańców przy średniej dla przeciętnego województwa w kraju 218,8²⁸. Wspomniane już badania CBOS z 1997 r. wskazały na większe preferencje do bardziej ekonomicznych marek samochodów.

Analiza zachowań ekonomicznych mieszkańców regionu pokazała jeszcze inną interesującą prawidłowość. [...] – większe „oswojenie” ze sferą finansową życia, umiejętność racjonalnej kalkulacji i w efekcie częstsze wykorzystywanie od-

²⁵ *Mały rocznik statystyczny 1937*, GUS, Warszawa 1937. *Przekroje terenowe*, wyd. cyt.; *Rocznik statystyczny finansów 1985–1990*, GUS, Warszawa 1991; *Rocznik statystyczny powiatów 1970*, GUS, Warszawa 1971; *Rocznik statystyczny województw 1988*, GUS, Warszawa 1988.

²⁷ H. Szulc, *Poziom życia ludności*, w: R. Domański, S. Kozarski (red.), wyd. cyt.

²⁸ Obliczenia własne na podstawie *Rocznik statystyczny województw 2000*, GUS, Warszawa 2000.

powiednich instrumentów. Kredyt jest instytucją z jednej strony dającą określone szanse, z drugiej jednak budzącą lęk, gdyż przy nieumiejętnym wykorzystaniu może doprowadzić do katastrofy jednostkę i jej rodzinę. [...]

Wyższą gotowość do wykorzystywania nowych możliwości można współcześnie zauważyć przy obserwacji gospodarki finansowej samorządów lokalnych. Na region Wielkopolski i Pomorza przypada większość emisji obligacji komunalnych. Jednostkowe wielkości emisji są wyższe, a kwoty uzyskane tą drogą są dużo wyższe niż przez samorządy w innych częściach kraju. Gminy i powiaty z tego regionu miały wyższy od średniej dla kraju poziom wykorzystania kredytów bankowych dla finansowania swojego rozwoju. [...]

Tabela 6. Aktywność ekonomiczna w gminach w regionach

Region	1	2	3	4	5	6	7
Kongresówka	28,02	-3,10	4,71	-1,54	10,96	-6,70	3,19
Galicja	34,15	3,52	3,29	-2,64	8,29	-7,35	3,23
Wielkopolska i Pomorze	35,74	4,65	9,79	3,42	29,08	9,45	5,20
Górny Śląsk	38,36	7,66	6,90	72	19,66	,88	5,61
Ziemie Zachodnie i Północne	36,28	1,78	12,23	4,05	46,00	17,69	6,06
F Snedeckora	19,91	17,35	57,56	40,02	47,83	26,18	57,92
Poziom istotności	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Typ danych	G	G	G	G	G	G	G

Oznaczenia: patrz tabela 1.

1 – przedsiębiorstwa prywatne na 1000 mieszkańców, 2 – przedsiębiorstwa prywatne na 1000 mieszkańców, reszta niewyjaśniona przez odległość od miasta wojewódzkiego i położenie względem granicy zachodniej, 3 – spółki prawa handlowego na 10 000 mieszkańców, 4 – spółki prawa handlowego na 10 000 mieszkańców, reszta niewyjaśniona przez odległość od miasta wojewódzkiego i położenie względem granicy zachodniej, 5 – spółki z udziałem kapitału zagranicznego na 100 000 mieszkańców, 6 – spółki z udziałem kapitału zagranicznego na 100 000 mieszkańców, reszta niewyjaśniona przez odległość od miasta wojewódzkiego i położenie względem granicy zachodniej, 7 – gospodarstwa rolne deklarujące działalność gospodarczą w 1996 r. (w %). Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS, Warszawa 1996.

Jednak czynnik kulturowy nie uwidocznia się wprost w danych. Bezpośrednie wskaźniki aktywności ekonomicznej tylko częściowo potwierdzają tę hipotezę. Aktywność ekonomiczna jest silnie związana z dostępnością komunikacyjną, z położeniem blisko rynków zbytu, zaopatrzenia, siły roboczej, stąd czynniki kulturowe słabiej się w niej zaznaczają. Są jednak znaczące. Ich wpływ staje się widoczny dopiero wtedy, gdy uwzględni się czynniki pierwszego rzędu, związane z bliskością granicy zachodniej i położeniem w aglomeracji. Oczekiwana prawi-

dłowość pokazują reszty wskaźników aktywności, uzyskane z modelu regresji z dwiema zmiennymi niezależnymi – odległość od miasta wojewódzkiego i położenie względem granicy zachodniej³⁶. Jest to ta część aktywności ekonomicznej, której nie wyjaśnia geograficzne położenie gminy. Po zastosowaniu tego rodzaju procedury widać wpływ tradycji społecznej na podejmowanie aktywności ekonomicznej, poziom aktywności gospodarczej rolników, zawieranie spółek i przyciąganie inwestycji zagranicznych (tab. 6).

Choć dane nie są w pełni jednoznaczne, to zwraca uwagę wyższa przedsiębiorczość mieszkańców Ziemi Zachodnich i Północnych. Obszar ten charakteryzuje się wysoką koncentracją indywidualnej przedsiębiorczości i inwestycji zagranicznych. Nie jest to efekt związany z samym ich korzystnym usytuowaniem geograficznym. Nawet jeśli uwzględnimy bliskość rynków Europy Zachodniej, poziom urbanizacji tych ziem i wykształcenia mieszkańców regionu, to nadal wyróżniają się one wysokim poziomem aktywności geograficznej. Tezę o wyższej przedsiębiorczości na tym terenie sformułowali Jałowiecki i Gorzelak na podstawie badań nad rozwojem przedsiębiorczości w gminach³⁷. Hipotezę o wyższej proinnowacyjności mieszkańców regionu wysuwał wcześniej Jasiewicz. Wiązał on to zjawisko ze zmianami więzi społecznej w wyniku migracji. Nie doszło do powtórzenia tradycyjnego modelu społeczności lokalnej, a społeczność wiejska stała się grupą o granicach bardziej otwartych³⁸. Nie jest to sprzeczne z poprzednio wskazanym wyższym natężeniem patologii społecznych na tym terenie. Ta dwoistość jednego i tego samego efektu, większa otwartość, większa mobilność i częstsze przekraczanie norm społecznych ukazują różne strony tego samego zjawiska – większej swobody wyboru zachowań dla jednostki. Mniej ograniczeń, osłabienie kontroli otoczenia, większe możliwości realizacji nowych wzorów zachowania mogą spotkać się z różną odpowiedzią z jej strony. Adaptacja do nowych warunków przy jednoczesnym rozbięciu tradycyjnych wspólnot lokalnych wymusiła na mieszkańcach regionu większą przedsiębiorczość i otwartość na innowacje, osłabiła zaś kontrolę społeczną nad jednostką, spójność społeczności sąsiedzkich i zwiększyła podatność jednostek na patologie.

³⁶ Położenie względem granic kraju zostało zakodowane następująco: 2 – województwa nadgraniczne, 1 – pozostałe województwa, 0 – województwa na granicy wschodniej.

³⁷ G. Gorzelak, B. Jałowiecki (red.), *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach*, EIRRiL, Warszawa 1998.

³⁸ Z. Jasiewicz, *Wyniki terenowych badań regionalnych na temat zmiany kulturowej, w: Zmiany kultury chłopskiej*, Ossolineum 1973.

Lokalne życie społeczne i adaptacja do demokracji lokalnej

Tradycje kulturowe regionów powinny silnie różnicować funkcjonowanie demokracji lokalnej. Jest ona uzależniona od siły i charakteru więzi społecznej, tradycji samorządności, natężenia lokalnego życia stowarzyszeniowego i lokalnej kultury politycznej. [...]

Tabela 7. Lokalna aktywność społeczna

Region	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Kongresówka	13,50	17,71	75,73	16,73	20,13	53,76	70,44	2,02	2,85
Galicja	25,10	31,78	78,28	27,24	41,67	43,50	78,33	2,68	3,60
Wielkopolska i Pomorze	30,46	31,58	89,59	14,04	27,36	45,61	75,47	2,49	3,15
Górny Śląsk	19,44	50,00	96,23	9,68	60,00	74,19	80,00	2,96	3,73
Ziemie Zachodnie i Północne	24,53	22,29	56,13	17,59	23,41	39,51	57,07	2,66	3,08
F Snedeckora	10,83	10,83	1,90	4,63	3,67	2,73	7,86	24,44	4,36
Poziom istotności	0,000	0,000	0,148	0,001	0,006	0,028	0,000	0,000	0,002
Typ danych	G	G	D	G	G	G	G	G	G

Oznaczenia: patrz tabela 1.

1 – gminy wiejskie, w których ukazuje się gazeta lokalna (w %), 1995, 2 – gminy wiejskie – w których istnieje stowarzyszenie regionalne, tow. przyjaciół miejscowości (w %), 1995, 3 – rada parafialna w parafii, 1990 (średnia dla parafii w diecezji w %), 4 – zespoły pieśni i tańca w gminach (w %), 1992, 5 – zespoły pieśni i tańca, miasto-gminy (w %), 1992, 6 – chóry, stow. muzyczne w gminie (w %), 1992, 7 – chór, stow. muzyczne w miasto-gminie (w %), 1992, 8 – odsetek budżetu na kulturę w gminie (w %), 1995, 9 – odsetek budżetu na kulturę w miasto-gminie (w %), 1995.

Źródła: badania Instytutu Kultury³⁹. Bank Danych Lokalnych GUS, Warszawa 1996.

[...] W gminach galicyjskich i Górnego Śląska z kolei zaznacza się dbałość o lokalne tradycje kulturalne, głównie folklor. Jest tam żywszy ruch amatorski, często związany z tradycjami regionalnymi. Gminy większy odsetek swojego budżetu przeznaczają na kulturę. W Galicji lokalna tradycja kulturalna jest częściej kultywowana w gminach, natomiast na Górnym Śląsku w miasto-gminach. Na terenie Galicji jest najwięcej w kraju gmin (73,7%) i miasto-gmin (82,8%), które posiadają zespoły amatorskie nawiązujące do folkloru przy średnich w kraju

³⁹ „Infrastruktura Społeczno-Kulturalna Gmin” – badanie Instytutu Kultury z 1992 roku. Prasa lokalna za *Prasa. Radio. Telewizja*, Polska Agencja Informacyjna, Warszawa 1996. Informacje o radach parafialnych za: E. Firlit, E. Jamroch, K. Rosa, W. Zdaniewicz, *Rola parafii rzymsko-katolickiej w organizacji życia społecznego na szczeblu lokalnym*. Pallotinum, Warszawa 1990. *Kościół katolicki w Polsce 1918–1990*, GUS, Warszawa 1991.

odpowiednio 55,6% i 68,2%. Wiele z tych zespołów pieśni i tańca miało w 1992 roku tradycję istnienia dłuższą niż 15 lat (badanie Instytutu Kultury z 1992 r.). W tym samym badaniu respondenci z Galicji częściej odpowiadali twierdząco na pytanie, czy gmina posiada tradycje artystyczne, które warto kontynuować (58,3% miasto-gmin przy 34,2% średniej dla kraju i 35,4% gmin przy 18,4% średniej dla kraju). To nastawienie wobec lokalnych tradycji kulturalnych było na swój sposób wspierane przez społeczności lokalne. W tym regionie w latach 60. i 70. realizowano więcej czynów społecznych w tej dziedzinie. Natomiast na Górnym Śląsku zwraca uwagę bardziej niż gdzie indziej rozwinięty ruch muzyczny. Chóry śląskie były znaczącą organizacją w rozwoju społecznym regionu. Odegrały one rolę analogiczną do straży pożarnych w Królestwie czy banków spółdzielczych w Poznańskim⁴².

W tych też regionach lokalne organizacje społeczne są bardziej widoczne w polityce i w procesach rekrutacji elit. Dla gmin Galicji charakterystyczny jest wyższy niż gdzie indziej odsetek radnych wybranych bezpośrednio z rekomendacji straży pożarnych w okręgach jednomandatowych – 3% w 1990 i 2,5% w 1998. Choć są to nieduże wartości procentowe, to w skali kraju oznaczają one jednak znaczącą liczbę kandydatów i radnych: w roku 1990 – 1865 kandydatów i w 1998 – 3075. Są to liczby aktywistów większe od tych, jakie posiada niejedna partia licząca się w skali krajowej. Na Górnym Śląsku tę rolę kanału do polityki lokalnej, a dla wyborcy swoistej pieczętki znaczącej rekomendacji, czasami pełnią kluby sportowe. Jest ich w tym regionie więcej, a gminy śląskie łożą więcej na nie pieniędzy. [...]

Tradycje samorządu lokalnego są silnie zróżnicowane regionalnie. Tutaj najsilniej zaznacza się przewaga gmin galicyjskich. Galicja ma najdłuższe tradycje samorządu wiejskiego, sięgające okresu przedrozbiorowego. W tym regionie najwcześniej gminy uzyskały samorząd. [...] Warto zaznaczyć, że na tym terenie gminy i sołectwa są do dziś lepiej wyposażone w ośrodki skupienia. Gminy i wioski galicyjskie o wiele częściej posiadają własny dom ludowy czy wielofunkcyjną remizę strażacką. Można szacować, że ok. 85% budynków o nazwie dom ludowy jest skupione na terenie Galicji⁴⁵. Lokalne wspólnoty są często podmiotami własności wspólnej – posiadają lasy i pastwiska, przeznaczone do wykorzystywania przez mieszkańców. Na terenie województw podkarpackiego i małopolskiego znajduje się 47,7% ogółu wspólnych lasów (komunalnych) w Polsce⁴⁶.

Drugim regionem, w którym należy oczekiwać korzystnego podłoża dla samorządności lokalnej, jest Wielkopolska i Pomorze. Tutaj czynnikiem sprzyjają-

⁴² J. Fojcik, *Śląski ruch śpiewaczy 1945–1974*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1983.

⁴⁵ Obliczenia własne na podstawie lokalizacji siedzib obwodów wyborczych za informacją PKW.

⁴⁶ Obliczenia własne na podstawie BDR, GUS, 2000.

cym jest przede wszystkim kultura społeczna i polityczna regionu – postawy proekonomiczne, tradycje umiarkowania, praworządności i solidaryzmu. Natomiast tradycje samorządności w zaborze pruskim nie mają tak długich, historycznych korzeni. Do 1919 roku samorząd lokalny znajdował się w rękach niemieckich, gdyż ludność polska miała mniejszą możliwość wpływu ze względu na obowiązujące prawo wyborcze i praktykę władz niemieckich, a świadomi Polacy mieli małe szanse kariery urzędniczej. Cześć tej charakterystyki można także rozciągnąć na Górny Śląsk, region, który posiadał w okresie międzywojennym znaczącą autonomię, a nawet niezależny od władz centralnych budżet, oparty na środkach własnych. Natomiast tradycje Polski centralnej tak opisuje jedna z przedwojennych monografii lokalnych: „Przez całe wieki ulegali przemocy, mieli nad sobą władze, której musieli w milczeniu słuchać pod groźbą kary”. „Stosunek do władzy jest taki, że ludzie raczej boją się i nie ufają jej, obojętnie czy władza ta zbliża się do nich w takiej czy innej intencji”⁴⁷.

Tabela 9. Stabilność władzy lokalnej w regionach po 1990 roku

Region	1	2	3	4	5	6	7
Kongresówka	25,84	38,46	31,95	80,11	84,39	79,08	62,74
Galicja	26,71	33,07	31,98	81,76	82,86	79,27	60,32
Wielkopolska i Pomorze	35,40	28,41	35,37	84,20	87,28	82,56	71,43
Górny Śląsk	32,00	33,54	30,14	64,94	82,35	71,43	54,55
Ziemie Zachodnie i Północne	35,65	32,74	29,73	75,57	78,44	72,81	60,62
F Snedeckora	2,50	3,65	7,60	2,32	2,04	2,20	1,96
Poziom istotności	0,041	0,006	0,000	0,072	0,087	0,067	0,098
Typ danych	x	x	G	W	G	G	G

Oznaczenia: patrz tabela 1.

1 – radni wybrani ponownie (w %), 1990 (badanie CBOS T9027, N=985, gminy wiejskie),
2 – odsetek stanowisk kierowniczych w administracji gminnej, który należałoby wymienić w gminie w opinii radnych (w %), 1990 (badanie CBOS T9027, gminy wiejskie), 3 – radni wybrani ponownie 1998 (w %), gminy wiejskie (na podstawie danych PKW), 4 – członkowie zarządów gmin w 1994 wybrani w 1990 (w %)⁵⁰, 5 – stabilność na stanowisku wójta w okresie 1994 (I kadencja) 1993 (II kadencja) [w %], gmina, 6 – stabilność na stanowisku wójta w okresie 1998 (II kadencja) – 1994 (III kadencja) [w %], gmina, 7 – stabilność na stanowisku wójta w okresie 1999 (II kadencja) – 1998 (III kadencja) [w %], gmina.

Źródło: dane PKW i badania CBOS. Obliczenia rotacji na stanowiskach wójtów na podstawie publikowanych wykazów obsady tych stanowisk w różnych okresach.

⁴⁷ W. Krzysztofik, *Jasieniówka*, Poznań 1933, s. 203.

⁵⁰ M. Obrębalski, *Samorząd gmin kadencji 1990–1994*, „Wiadomości Statystyczne” 1994, nr 5.

[...] Pierwszym wymiarem nastawienia do samorządności są same do niej aspiracje, znaczenie, jakie się jej przypisuje, lub – odwrotnie – świadectwa pewnego indyferentyzmu wobec kwestii autonomii administracyjnej. Zróżnicowanie to jest widoczne w tworzeniu i likwidacji jednostek samorządu terytorialnego, w dążeniu do posiadania „własnej” gminy, a później powiatu.

[...] Podobne regionalne zróżnicowanie aspiracji pojawiło się przy wprowadzaniu nowego podziału terytorialnego, a szczególnie powiatowego. Z 27 powiatów, istniejących w 1975 roku, a niereaktywowanych w 1999, 16 leży na Ziemiach Odzyskanych. [...]

Stabilność władzy na szczeblu lokalnym jest efektem kultury politycznej i oceny władzy lokalnej przez mieszkańców. Jest ona na ogół oznaką lepszego klimatu władza–mieszkańcy. Oznacza wyższą ocenę rządzących i ich większe szansę na reelekcje. Wskazuje także na wagę, jaką mieszkańcy przypisują doświadczeniu w zarządzaniu i ich niechęci do gwałtownych zmian personalnych. Od strony pragmatycznej umożliwia to kumulacje doświadczenia i organizacje działania w horyzoncie dłuższym niż najbliższe wybory. W terytorialnym zróżnicowaniu funkcjonowania samorządu terytorialnego zwraca uwagę wyższa stabilność władz lokalnych Wielkopolski i Pomorza, która była już obserwowalna przed 1989 roku. Zaznaczyło się to już na początku pierwszej kadencji nowych rad. Radni z tego regionu, badani w roku 1990, reprezentowali wyraźnie mniejszy radykalizm, a wśród nich był większy udział radnych, mających doświadczenia z okresu PRL. Działo się tak mimo rozpowszechnionego w 1990 roku dążenia do zerwania z przeszłością i jej dziedzictwem kadrowym, etykietką „nomenklatura”. Także w kolejnych kadencjach obserwuje się na tym terenie mniejszą rotację radnych. Badanie GUS zrealizowane przy końcu pierwszej kadencji wskazało, że tutaj więcej spośród pierwszych zarządów dotrwało do końca kadencji. W tym regionie najniższe są wskaźniki rotacji na stanowiskach wójtów po wyborach w roku 1994 i 1998 (tab. 9). [...]

Podsumowanie

Tradycja kulturowa polskich regionów jest wciąż znacząca w ich życiu społecznym, ekonomicznym i politycznym. Wyraźnie widoczna jest większa spójność społeczności lokalnych w Galicji, a także na Górnym Śląsku. Wyraża się w sile religijności, zasiedloności ludności, w przywiązaniu do społeczności lokalnej, kultywacji lokalnej kultury ludowej, częstszym dążeniu do „własnej” gminy i powiatu, a w politycznym apelu lokalnym – w częstszym odwoływaniu się do gminy jako całości. Na terenie byłego zaboru pruskiego zaznacza się wyższa skłonność do oszczędności, widoczny jest korzystniejszy klimat dla prywatnej

przedsiębiorczości, wyższy jej poziom, a także częstsza lokalizacja inwestycji zagranicznych. Są znaczące różnice w adaptacji do demokracji lokalnej, widoczna jest większa stabilność władzy i częstsze korzystanie z nowych uprawnień w regionie wielkopolskim, a większe aspiracje do samodzielności gmin w Galicji i na Górnym Śląsku. Ziemie Zachodnie pokazują dwoiste oblicze. Z jednej strony wyższa jest na tym terenie mobilność indywidualna, większa przedsiębiorczość indywidualna, z drugiej zaś – słabsza integracja społeczna i wyższe natężenie patologii społecznych. Mały zasób kapitału społecznego gmin Polski centralnej powoduje ich niską pozycję na wskaźnikach indywidualnej przedsiębiorczości i sprawności działania władz lokalnych. Wpływ tradycji społecznej i politycznej jest to efekt bardziej typowy dla „Polski lokalnej”, gdzie występuje większa ciągłość osadnictwa, a oddziaływanie centrów innowacji jest dużo słabsze.

Zagadnienie, które budzi duże zainteresowanie badaczy, to związek zróżnicowania preferencji politycznych z tradycjami regionalnymi. Rozkład przestrzenny poparcia dla głównych aktualnych sił politycznych: SLD i ugrupowań postsolidarnościowych, jest wyraźnie zbieżny z podziałami historycznymi. Znaczący w tym zróżnicowaniu jest aspekt zgodności z określonymi wartościami zbiorowymi, a nie regionalnymi konstelacjami interesów, ma ono charakter zbiorowy i zachodzi za pośrednictwem ekspresywnej komponenty aktu wyborczego⁵⁶. [...]

Jest to na tyle silny związek, że obserwuje się nawet w tych postawach „efekt graniczny”, gdy sąsiadujące ze sobą gminy z różnych zaborów znacząco się różnią uczestnictwem wyborczym i preferencjami politycznymi. Wielkość tej różnicy jest niewspółmierna z charakterem bariery geograficznej, jak rzeki Brynica, Drwęca czy Proсна. Takie różnice są obserwowalne od prawie 80 lat na granicach zaborów. Gminy Wielkopolski i Pomorza mają stale wyższą frekwencję od sąsiadów z Królestwa. Podobna różnica frekwencji wyborczej występuje na granicy z Ziemiami Zachodnimi i Północnymi. [...] Występują nawet trwale różnice między wioskami w tej samej gminie. Taki fenomen można zaobserwować w gminie Kocmyrzów-Luborzyca, przez którą niegdyś przebiegała granica Rosji i Austrii. [...]

Związek preferencji politycznych z tradycją regionalną jest wyraźny, natomiast jest to związek nie wprost, zachodzący za pośrednictwem tożsamości regionalnej. Nie jest on bezpośrednią kontynuacją tradycji politycznej międzywojnia, jak endecja dla zaboru pruskiego, chadecja dla Górnego Śląsku czy ruch ludowy dla Galicji, ani nie wiąże się z regionalnym zróżnicowaniem interesów. Cechy zawarte w tożsamościach zbiorowych są silnymi determinantami, które powodują powstanie bazy dla ruchu wywodzącego się z robotniczego protestu, w najmniej zurbanizowanym regionie Polski, i większą akceptację socjaldemo-

⁵⁶ K. Skarżyńska (red.), *Psychologia polityczna*, Wyd. Zysk i Ska, Poznań 1999.

kracji w mieszczańskiej Wielkopolsce. Duża popularność „Solidarności” uformowała się w regionach o silnej tradycyjnej religijności, jak wieś galicyjska, społeczności lokalne Górnego Śląska i Kaszub. Mocne więzi lokalne i sąsiedzkie nadają tej opcji charakter wyboru kolektywnego, wyrażający się silnym ujednoczeniem zachowań wyborców, gdy w obwodzie wyborczym liczącym kilkaset osób, na kandydaturę symbolizującą nieakceptowane wartości pada jeden głos. W drugiej turze wyborów prezydenckich w 1995 roku były trzy takie obwody, wszystkie w historycznej Galicji, w gminach Biały Dunajec i Grybów.

Silniejsze poparcie dla SLD w regionie wielkopolskim należy wiązać z kulturą polityczną regionu. Jej charakterystyczne rysy to umiarkowanie, pozytywizm, legalizm i solidaryzm społeczny. Jest ona często autorefleksyjnie utożsamiana z tradycjami zaboru pruskiego. Jest to także patrzenie na świat polityczny w sposób spójny z tradycyjnym etosem zachowania codziennego, w którym duże znaczenie przywiązuje się do ekonomiczności i racjonalności zachowań. Inna także była w tym regionie relacja do nowego ustroju po 1945 roku. Pamiętnikarze związani z życiem politycznym tego regionu wskazują, że był on postrzegany nie przez pryzmat wartości sprawiedliwości społecznej, ale istotną dla tego regionu kwestię niemiecką⁵⁷. W tych reakcjach należy wyróżnić aspekt pozytywny, zbieżności, jak i negatywny, gdy znaczącą rolę odgrywają niechęć i obawa. Widoczne jest niskie poparcie zdobywane przez partie postrzegane jako radykalne, nawet gdy jest to radykalizm wartości uznawanych przez to środowisko. Stało to za niską popularnością KPN i polityków związanych z tym środowiskiem, jak w wyborach prezydenckich 2001 roku kandydatura Grabowskiego. O lokalizacji regionu na osi zróżnicowania SLD-ruchy postsolidarnościowe decyduje rozbieżność kultury politycznej regionu i praktyki ruchu „Solidarność”, wraz ze społecznym „image” polityków z nim związanych. Na niższej popularności „Solidarności” zaciążyło postrzeganie jej jako ruchu rewindykacyjnego, nosiciela świadomości roszczeniowej i radykalizmu politycznego, i częstego używania broni strajkowej. Wartości polityczne są na tym terenie w inny sposób wyrażane i realizowane. Zmiana tych preferencji może nastąpić, gdy się pojawi alternatywa, ale alternatywa z punktu widzenia tego świata.

Ziemie Zachodnie i Północne stale okazują silne poparcie dla SLD. Należy to wiązać z ich postmigracyjnym charakterem – jest to kilka nakładających się czynników, jak skład osadników, inna rola nowej władzy i inna perspektywa okresu PRL u mieszkańców regionu. „Władza ludowa” na tym terenie tworzyła ład, dawała pracę, mieszkania, gospodarstwa, bezpieczeństwo, była tego politycznym gwarantem, zaś region bardziej był nasycony ludźmi z nim związanymi biografią (osadnicy wojskowi) lub indywidualnym awansem. Badacze społeczności lokalnych regionu

⁵⁷ K. Barcikowski, *Z mazowieckiej wsi na szczyty władzy*, Wyd. Projekt, Warszawa 1998.

zwracają także uwagę na większą rolę PZPR jako animatora lokalnego życia społecznego⁵⁸. SLD na szczeblu lokalnym jest silniej zakorzenione, jej działacze bardziej społecznie znaczący, szczególnie przy większej słabości alternatywnych ośrodków autorytetu. Mieszkańcy regionu byli także bardziej przyzwyczajeni do opiekuńczej i aktywnej roli państwa⁵⁹. Tutaj „państwo” było silniejsze, a domena państwowa większa w sferze własności (mieszkania czy ziemia). Choć silnie rozwija się na tym terenie przedsiębiorczość indywidualna, to jednak niektóre gminy regionu zostały silnie dotknięte bezrobociem strukturalnym po upadku PGR. [...]

Próba odpowiedzi na pytanie, dlaczego zróżnicowanie regionalne, mające swą genezę w odległych, historycznych losach kraju, przetrwało do dziś, musi mieć w znacznej mierze charakter hipotetyczny z natury rzeczy. Można wskazać scenariusz pozytywny – trwania określonej cechy dodatniej, i negatywny, gdy zbiorowość nie tylko traci nabyte zachowania, ale trwa przy negatywach życia grupowego. Należy poszukiwać mechanizmów je podtrzymujących na poziomie jednostkowym i zbiorowym, w ich funkcjonalności dla życia jednostkowego bądź zbiorowego, a w przypadku utrzymywania się cech negatywnych z kolei – w niemożności przerwania łańcucha przyczynowości kołowej. Wyjaśnienia powinny być budowane w oparciu o jedność cech charakteru społecznego grupy i cech przez nią zachowywanych. Te mechanizmy nie są wspólne, i dla każdego z regionów swoiste. Duże znaczenie miały także doświadczenia i losy grup lokalnych w regionie w okresie PRL. Specyfika przebiegu najnowszej historii Polski na danym terenie, niektóre z cech regionalnych zniszczyła, ale innym pozwoliła przetrwać, a niekiedy nawet je wzmocniła.

W Galicji zwraca uwagę rola lokalnej wspólnoty. Wyjaśnienia przetrwania tradycji należy więc szukać raczej na poziomie zbiorowym. Ciągłość zachodziła dzięki życiu grupowemu i podtrzymywała cechy grupowe: religijność, spójność, solidarność, lokalny patriotyzm i kulturę. Więź lokalna była czymś żywym, znaczącym dla jednostki, jak przy migracjach ekonomicznych, a na szczeblu lokalnym wyrażała się poprzez różne zbiorowe działania, jak czyny społeczne, ale i w formach zbiorowego oporu. Okres PRL nie osłabił tych wspólnot, ale je wzmocnił. Znaczenie mogły odegrać konfliktowe relacje ze strukturami politycznymi PRL. Konflikt rewitalizuje wartości u silnych, zwartych zbiorowości, podczas gdy jest niszczący dla grup zatamizowanych. Tutaj na negatywnym obrazie systemu silnie zaważył jego antyreligijny charakter. Wspólnota lokalna była zawsze silnie związana z więzią religijną i parafialną. Życie religijne stanowiło zawsze integralną część kultury i tożsamości tych zbiorowości. Wartości religijne silnie więc ukierunkowały preferencje polityczne. Były to zarazem zbiorowości

⁵⁸ Z. Mach, *Niechciane miasta. Migracja i tożsamość społeczna*, Kraków 1998.

⁵⁹ B. Lewenstein, *Wspólnota społeczna a uczestnictwo lokalne*, ISNS UW, Warszawa 1999.

mniej od systemu PRL zależne, a jego osiągnięcia były konfrontowane z wiedzą o sytuacji w innych krajach. Zdobyte tego okresu, jak powszechne zatrudnienie, ułatwiały trwanie tych zbiorowości dzięki dwuzawodowości ich mieszkańców. Po 1990 roku odzyskana autonomia lokalna stała się kolejnym mechanizmem wzmacniającym te wspólnoty, gdy odzyskały one władzę na swoim własnym podwórku.

W przypadku Wielkopolski i Pomorza ciągłość tradycji inaczej przebiegała na poziomie indywidualnym i na poziomie zbiorowym. Wiele z instytucji stworzonych w tej zbiorowości, jak lokalne banki, instytucje samopomocy zbiorowej, sieć czytelników ludowych czy lokalne stowarzyszenia, nie mogło przetrwać zakrętów historii. Natomiast mogły zachować się cechy regionalne, dobrze zakorzenione na poziomie jednostkowym. Każdy kto odwiedzał Poznań może łatwo stwierdzić, że pojęcie „mentalność wielkopolska” jest czymś rzeczywistym. „Cnoty wielkopolskie” służyły jednostce, pomagały w osiągnięciu dobrobytu niezależnie od systemu, były podstawą prestiżu w społeczności lokalnej i w rodzinie rozszerzonej. Cechy te okazały na nowo swoją przydatność po 1989 roku. Nic dziwnego, że były zachowywane, stały się bazą dla tożsamości regionalnych i że są ramą odniesienia stosowaną do objaśniania innych zjawisk świata społecznego i politycznego.

Drugi natomiast scenariusz ma charakter utrzymywania się niskiego kapitału społecznego. Powstaje błędne koło, w którym nieliczne możliwości wyjścia są tłumione bądź na poziomie jednostek, bądź przez bodźce płynące z systemu politycznego. Jest to sytuacja zaniku tradycyjnej zbiorowości bez powstania nowoczesnych funkcjonalnych substytutów dla jej społecznych instytucji. Tutaj nawet okres po 1990 roku nie wykreował bodźców do rozwoju.

Wpływ tradycji realizuje się w Polsce przede wszystkim w postaci „podłoża historycznego” w rozumieniu Dobrowolskiego⁶⁰. [...] Ciągłość tradycji nie jest mechaniczna. Są to cechy i zjawiska wyrosłe na podłożu historii, ale zarazem będące odpowiedzią na nowe potrzeby grup i jednostek. Można postawić tezę, że źródłem trwania tradycji jest głównie teraźniejszość grupy, wartość tradycji dla grup i jednostek. Wprowadza się tutaj pojęcie kapitału społecznego jako zestawu cech jednostek, które mają genezę społeczną, o korzeniach w tradycji grupy, które zachowują się dzięki zachowaniom zbiorowym i legitymizuje je funkcjonalność w życiu zbiorowym i jednostkowym.

⁶⁰ K. Dobrowolski, *Teoria podłoża historycznego*, w: K. Dobrowolski, *Studia z pogranicza historii i socjologii*, Ossolineum 1967.